

RENÉ MUNNIK

Tonen wat niet gezegd kan worden – een collage
Over Wittgensteins *Tractatus Logico-philosophicus*

Deze bijdrage behelst niet méér dan een collage – een verzameling losse flarden, die zo gerangschikt zijn dat ze samen een beeld oproepen. De flarden zijn vooral uitspraken, stellingen... *zinnen* van de filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951). En het beeld dat ik met die flarden wil oproepen heeft betrekking op de titel van deze bundel: de ziel in de literatuur. Dat beeld zou een antwoord moeten zijn op de vraag: kun je de ziel vangen met woorden? Of: kunnen woorden bezielde zijn? En hoe dan wel? Maar voor ik daarmee begin, eerst een korte opmerking over de rol van de taal in de filosofie.

FILOSOFEREN OVER DE TAAL

De filosofie vanaf het begin van de twintigste eeuw tot heden legt een grote interesse aan de dag voor het fenomeen van de taal. Dat is niet verwonderlijk. Van filosofen wordt verwacht dat ze denken. Sterker nog: filosofen plegen te denken over het denken. Maar denken is talig; wij denken met taal... onze denkstructuren corresponderen met de taalgrammatica, onze concepten komen uit ons vocabularium, onze oordelen en argumenten worden uitgedrukt in volzinnen, onze denkstijl is gebonden aan een idioom. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zich de gedachte opdrong dat ons taalvermogen nauw verbonden is met ons vermogen om te denken. Dat wil zeggen, de taal biedt ons de mogelijkheid om te denken, en de grenzen van de taal markeren de grenzen van het denkbare. Wat we niet kunnen zeggen, bijvoorbeeld omdat we daar de woorden

voor missen of omdat het haaks staat op onze grammatica, dat kunnen we misschien wel ervaren, maar dat kunnen we met ons denken niet in de greep krijgen... we kunnen het niet begrijpen.

Maar over welke taal hebben we het? 'De taal' bestaat niet, en de ene taal is de andere niet. Om te beginnen is er een veelvoud van natuurlijke talen met ieder een eigen palet of koloriet aan uitdrukkings- en verstaansmogelijkheden. Sommige uitdrukkingen moet je eenvoudigweg in hun 'grondtaal' – de taal waarin ze geworteld zijn – begrijpen, anders kun je hun vruchten niet proeven. Maar bovendien is er een veelheid aan taalgenres; de dagelijkse gebruikstaal, de wetenschappelijke taal, de dichterlijke taal. En je kunt die onderscheidingen verder verfijnen – het taaleigen van de rechtspraak is wezenlijk anders dan dat van de natuurkunde, zodat een juridisch argument geen enkele geldigheid bezit in een fysische redenering. Net zoals 'taal' vele genres en idiomen kent, zo zijn er ook veel filosofische stijlen om over de taal te denken.

Voordat ik me richt op het denken van Wittgenstein, voer ik eerst een andere filosoof ten tonele, die een zeer grote rol toebedeelde aan de taal: Martin Heidegger (1889-1976). Zoals we zullen zien, contrasteert Heideggers denken over de taal sterk met dat van Wittgenstein. Op het eerste gezicht althans. Veel van Heideggers opstellen bevatten de mededeling dat het filosofische vragen neerkomt op een 'reis door de taal'. En met betrekking tot het centrale thema van zijn denken, het 'zijn', merkt Heidegger op: 'de taal is het huis van het zijn'. Maar wat voor taal is dat, waarin het 'zijn' 'huist'? Dat is in de allereerste plaats de *dichterlijke* taal. Voor Heidegger is de mens het wezen dat altijd al betrokken is op het zijn van de zijnden. Dat wil zeggen, op de wijze waarop ze voor de mens aanwezig zijn. De dingen van hun kant, verschijnen aan de mens in het licht van de taal. Daarbij is het niet zozeer de mens als wel de taal die de dingen aan het licht brengt. De mens beschikt niet over de taal om te zeggen wat hij zeggen wil,

maar de taal beschikt over de mens om te tonen wat ze tonen wil, en kan.

Die specifieke ervaring met de werkelijkheid van en met de taal hoort niet thuis bij de opvatting van de taal als een neutraal communicatie- en informatiemedium. Veeleer hoort die thuis bij de ervaring van de dichter, die met de taal worstelt als met een vreemde macht om iets aan het licht te brengen. De dichter Hölderlin citerend, merkt Heidegger dan ook op: ‘... dichterisch wohnet der Mensch auf dieser Erde’. Wat doet een dichter? Volgens Heidegger vertolkt en vertaalt hij... in de letterlijke betekenis van het Duitse *über-setzen* of *über-tragen*, het Engelse *trans-lation*, of liever nog het Latijnse *trans-latio*. Dat laatste betekent het overbrengen (*trans-*) vanuit het verborgene/duistere (het Griekse *lethein*, het ‘latente’) naar het licht; dus aanhet-licht-brengen vanuit de duisternis, en dat wil zeggen: laten-zien, open-baren, dus tonen. Met betrekking tot de titel van deze bijdrage – ‘tonen wat niet gezegd kan worden’ – zou Heideggers repliek luiden: wèrkelijk iets zeggen is iets tonen. De waarheid van een dichtwerk is wat het toont. Heidegger wijst daarbij op het Griekse woord voor waarheid: *alètheia*, dat letterlijk de ontkenning (*a-*) is van ‘vergeten’ (*lèthè*), en dat hij vertaalt met ‘ontbergen’. Wij zouden spreken over ‘ontsluiten’ of ‘onthullen’. En Heidegger stoot daarbij op het feit dat ik hiervoor al noemde: het is niet zo dat de taal een ‘middel’ is dat de dichter vrijelijk ter beschikking staat en dat hij naar believen kan gebruiken om te tonen wat hij wil laten zien, alsof hij een reeds aanwezig inzicht alleen maar hoefde te verbaliseren. Eerder is het zo dat de taal beschikt over de dichter en dat evenzeer de werkelijkheid beschikt in hoeverre die zich laat onthullen. De dichter en de filosoof staan voor de moeilijke taak om op zoek te gaan naar een woord waarin de werkelijkheid waarlijk ontsloten wordt. De dichter en de filosoof zijn altijd *Unterwegs zur Sprache*. In die zin zien we bij Heidegger een afstand tussen wat we gewoonlijk zeggen en wat zich kan tonen.

Ook Ludwig Wittgenstein was zich buitengewoon bewust van de centrale rol van de taal voor de filosofie. Alleen deed hij dat vanuit een totaal ander perspectief dan Heidegger; niet de zeggingskracht van de dichterlijke taal, maar de transparantie en de exactheid van de logica waren Wittgenstein tot leidraad. ‘Wat getoond *kan* worden, *kan* niet gezegd worden’ (4.1212) lezen we in zijn *Tractatus*.¹ Dat klinkt een stuk radicaler dan Heideggers suggestie: werkelijk iets zeggen *is* iets tonen. Maar wat betekent dat?

WITTGENSTEIN; WAT ER GEZEGD
KAN WORDEN

De *Tractatus Logico-philosophicus*, het enige werk dat Wittgenstein tijdens zijn leven – in 1921 – liet verschijnen, maakt op de lezer een vreemde indruk. Het is een boek van zeer bescheiden omvang en het bevat enkel genummerde stellingen – vaak slechts één zin lang. Die verbale soberheid gaat gepaard met een bijna agressieve stijl. Het maakt de indruk de lezer te willen belagen met een spervuur van gedachten die tot hun pure essentie zijn teruggebracht. Geen woord te veel staat erin... alsof die stellingen de conclusies zijn van argumentaties of bewijsvoeringen die achteraf werden geschrapt. De stellingen worden alleen toegelicht en uitgewerkt met andere stellingen. Centraal in het boek staat de gedachte dat iedere filosofie ‘kritiek van de taal’ is (4.0031).

Hoe dacht Wittgenstein over de taal? Taal is bedoeld om iets te zeggen. Daarom bestaat taal uit uitspraken, volzinnen. Losse woorden vormen geen taal, want met een enkelwoord kun je niets zeggen. Wie plompverloren roept: ‘fiets’, die zegt eigenlijk niets... tenzij dat losse woord een elliptische uitdrukking is voor uitspraken als ‘daar staat een fiets’. Maar dan kun je beter duidelijk zijn en de hele zin uitspreken. Losse woorden zijn enkel namen of aanduidingen voor dingen, eigenschappen, handelingen e.d., maar ze drukken geen feiten uit. Een feit, dat wil zeggen:

iets 'dat het geval is', kun je alleen uitdrukken met volzinnen. En werkelijk iets zeggen betekent volgens Wittgenstein: in taal uitdrukken wat het geval is. Maar wat betekent dat?

Het betekent dat een uitspraak een feit representeert of 'afbeeldt'. Simpler kan haast niet. De uitspraak 'Er staat een vaas op de tafel' beeldt het feit af dat er een vaas op de tafel staat, doordat de woorden binnen de uitspraak corresponderen met de dingen en relaties binnen dat feit. Wat dat betreft is het met uitspraken hetzelfde gesteld als met allerlei andere manieren om feiten af te beelden: een gezicht dat afgebeeld wordt op een portret, een landschap dat afgebeeld wordt op een landkaart, een muziekstuk dat afgebeeld wordt op een partituur. En zoals afbeeldingen kunnen kloppen of niet, zo kunnen uitspraken waar zijn of niet.

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat uitspraken niet enkel afbeeldingen van feiten zijn zoals een vingerafdruk een vinger afbeeldt, maar dat in uitspraken ook gedachten worden uitgedrukt. Wittgenstein is het daar volledig mee eens: 'in de uitspraak drukt zich de gedachte zintuiglijk waarneembaar uit' (3.1). Maar wat is een gedachte? Een werkelijke gedachte is volgens Wittgenstein eveneens een afbeelding! De afbeeldbaarheid van feiten markeert tevens hun denkbaarheid, want "Een stand van zaken is denkbaar" betekent: wij kunnen daar een beeld van vormen' (3.001). De innerlijke voorstelling die we 'gedachte' noemen, is niets anders dan het logische beeld van (mogelijke) feiten (3). Op die manier dekken in Wittgensteins taalopvatting de structuur van de werkelijkheid (of van de feiten waaruit de wereld bestaat), de logica van het denken en de grammatica van de taal elkaar volledig. En dat heeft grote gevolgen voor wat gezegd kan worden.

Om werkelijk iets te zeggen moet een uitspraak begrijpelijk zijn. Maar wat betekent dat? Geheel in overeenstemming met zijn afbeeldingstheorie en met een buitengewone helderheid, zegt Wittgenstein: 'Een uitspraak be-

grijpen, betekent: weten wat het geval is als ze waar is (men kan haar dus begrijpen zonder te weten of ze waar is)' (4.024). Met deze opvatting is tevens een criterium gegeven om de verschillende uitspraken die we feitelijk doen, te beoordelen. Want het mag dan wel zo zijn dat uitspraken bedoeld zijn om iets te zeggen, maar het is nog maar de vraag of we met onze uitspraken wel altijd iets zeggen.

Aan de hand van het criterium kunnen drie klassen van uitspraken onderscheiden worden. De eerste klasse is de verzameling van begrijpelijke uitspraken, die dus werkelijk iets zeggen omdat men weet wat het geval is als ze waar zijn. Dat zijn de empirische uitspraken. Dergelijke uitspraken ('er staat een vaas op de tafel') kunnen waar of onwaar zijn, maar ze kunnen hun eigen waarheid nooit zelf garanderen; die hangt af van de vraag of ze overeenstemmen met de feiten. Kortom, ze zijn nooit noodzakelijk waar, want hun waarheid hangt af van de vraag of iets het geval is, of niet. Wittgenstein noemt deze uitspraken 'zinvol'; ze hebben een begrijpelijke inhoud maar ze zijn nooit noodzakelijk waar.

De tweede klasse is de verzameling van uitspraken die wel waar of onwaar kunnen zijn, maar die tevens onbegrijpelijk zijn omdat ze niets zeggen. Wanneer iemand op mijn vraag naar de weersverwachting zou antwoorden: 'het regent of het regent niet', dan is die uitspraak waar, maar ik heb er niets aan omdat ik niet weet wat het geval is. Dergelijke uitspraken ontleen hun waarheid of onwaarheid niet aan hun al dan niet overeenstemmen met de feiten, maar aan hun eigen grammaticale structuur (logisch uitgedrukt als: 'pv-p'). Ze zijn onbegrijpelijk, niet omdat ze absurd zouden zijn, maar omdat er simpelweg niets te begrijpen valt... ze zijn nietszeggend; ze hebben geen inhoud, want ze expliciteren alleen maar de logische structuur van het denken. Wittgenstein noemt deze uitspraken 'zinloos'. Als ze waar zijn, dan zijn ze noodzakelijk waar (tautologieën), en zijn ze onwaar dan zijn ze dat eveneens noodzakelijk (contradicties). Maar ze zeggen niets.

Wie deze eigen aard van de taal doorziet, die zal, aldus Wittgenstein, moeten inzien dat alleen deze twee klassen van uitspraken mogelijk zijn, en dat ze elkaar in zekere zin uitsluiten. Zinnvolle uitspraken zeggen iets, maar alleen maar over toevallige feiten. Zinloze uitspraken kunnen bogen op noodzakelijke waarheid, maar ze zeggen niets. Op dit punt wordt de derde klasse van 'uitspraken' belangrijk. Dat zijn in feite alle menselijke verbale uitdrukkingen die niet onder een van deze twee eerdere klassen te rekenen zijn. Wittgenstein noemt ze 'onzinnig'. Dat zijn 'uitspraken' die helemaal niet waar of onwaar kunnen zijn, omdat ze (grammaticaal) onwelgevormde zinnen zijn ('vandaag is het kouder dan buiten'), of omdat ze verschillende taalcategorieën door elkaar haspelen... bijvoorbeeld uitspraken die noodzakelijke waarheid claimen (wat enkel toekomt aan lege, logische, kortom zinloze uitspraken) over de werkelijkheid (wat enkel toekomt aan contingente, empirische, kortom zinnvolle uitspraken). Onzinnige uitspraken bestaan uit verbale uitdrukkingen die helemaal geen taal zijn, omdat ze de regels van de taal overtreden.

Wittgenstein is ervan overtuigd dat de dagelijkse omgangstaal in dit opzicht buitengewoon verwarrend is; men kan er zaken mee uitdrukken, zonder enig idee te hebben van de regels die dat taalgebruik beheersen.

De mens bezit het vermogen om talen te bouwen, waarmee zich iedere betekenis laat uitdrukken, zonder dat men er enig benul van heeft waarop en hoe ieder woord ergens op slaat. – Zoals men ook kan spreken, zonder te weten hoe de verschillende geluiden worden voortgebracht. (...) Het is ondoenlijk, om de (eigenlijke) logica van de taal onmiddellijk uit de omgangstaal af te leiden. De taal verkleedt de gedachte. En wel zo, dat men uit de uiterlijke vorm van de kleding niet de vorm van de verklede gedachte kan afleiden; omdat de uiterlijke vorm van de kleding een heel ander doel dient, dan het laten zien van de vorm van

het lichaam. De stilzwijgende afspraken die voorafgaan aan het begrip van de omgangstaal zijn enorm gecompliceerd. (4.002)

Als gevolg hiervan is de omgangstaal een ondoorzichtig labirynth met voetangels en klemmen die de gebruiker verleiden om dingen te zeggen die men helemaal niet kan zeggen. Bijvoorbeeld, omdat in de omgangstaal eigenschappen en relaties worden uitgedrukt met zelfstandige naamwoorden ('roodheid', 'ruimte'), wordt men door de taal verleid om een eigenschap of een relatie als een zelfstandigheid op te vatten en ter sprake te brengen. Vervolgens verwijt Wittgenstein de filosofie dat ze een te naïef gebruik heeft gemaakt van de omgangstaal... 'Op die manier ontstaan de meest fundamentele verwarringen, waarvan de gehele filosofie vergeven is' (3.324).

De meeste uitspraken en vragen, die over filosofische zaken zijn geschreven, zijn niet onwaar, maar onzinnig. Daarom kunnen we dit soort vragen in het geheel niet beantwoorden, maar slechts hun onzinnigheid vaststellen. De meeste vragen en uitspraken van de filosofen berusten erop, dat wij onze taallogica niet doorzien. (...) En het is niet verwonderlijk, dat de diepste filosofische problemen eigenlijk *geen* problemen zijn. (4.003)

Neem bijvoorbeeld een diepzinnige vraag als die van Leibniz: 'waarom is er überhaupt iets en niet veeleer niets?' Ieder verbaal antwoord op die vraag wordt onmiddellijk gediskwalificeerd wanneer het wordt geconfronteerd met Wittgensteins eis dat het begrijpelijk moet zijn – dat wil zeggen, dat men moet weten wat het geval is wanneer dat antwoord waar is. Ieder 'antwoord' op die vraag blijkt dan onmogelijk. Maar is een onbeantwoordbare vraag eigenlijk wel een vraag? Volgens Wittgenstein niet. Het gaat hier om vragen en problemen die ons worden voorgeschoteld door een taalverwarring die we zelf niet doorzien. Zoals

de vraag ‘wat is er ten noorden van de Noordpool?’ niet kan worden beantwoord, maar enkel kan worden ontmaskerd als onzinnig vanuit een analyse van het begrip ‘Noordpool’.

Wittgensteins massieve verwijt aan het adres van de filosofie dat haar uitspraken grotendeels onzinnig zijn, is al een aanwijzing hoe hij zelf de taak van de filosofie wil opvatten; als de kritiek daarop via de analyse van de taal. ‘Alle filosofie is kritiek van de taal’ (4.0031).

Het doel van de filosofie is de logische verheldering van de gedachten. De filosofie is geen leer, maar een activiteit. Een filosofisch werk bestaat wezenlijk uit verhelderingen. Het resultaat van de filosofie bestaat niet uit ‘filosofische uitspraken’, maar uit het helder worden van uitspraken. De filosofie behoort de gedachten, die anders als het ware troebel en wazig zijn, helder te maken en scherp af te bakenen. (4.112)

Maar wat blijft er dan over? Wat kan men wel helder zeggen en denken? Strikt genomen worden in de *Tractatus* alleen empirische en logische uitspraken toegestaan, dat wil zeggen beweringen over feiten, of uitspraken die door strikt logische analyse zijn te reduceren tot zulke beweringen. Dat komt, aldus Wittgenstein, neer op wetenschappelijke uitspraken. ‘De totaliteit van ware uitspraken is de gehele natuurwetenschap, of het geheel van de natuurwetenschappen’ (4.11). Over andere zaken kan men niet helder spreken en denken. Men zou erover moeten zwijgen. Sterker nog: men moet erover zwijgen (7).

De juiste filosofische methode zou eigenlijk de volgende zijn: niets te zeggen, dan enkel wat zich laat uitspreken, dus natuurwetenschappelijke uitspraken – derhalve iets dat met filosofie niets te maken heeft –, en dan telkens wanneer iemand anders iets metafysisch zou willen zeggen, aan te tonen dat hij bepaalde tekens in zijn uitspraken geen

betekenis heeft gegeven. Deze methode zou voor die ander onbevredigend zijn – hij zou niet het gevoel hebben, dat we hem filosofie onderwezen –, maar *deze* methode zou de enige strikt juiste zijn. (6.53)

Door het domein van het toegestane spreken te beperken tot de natuurwetenschappen, wordt het buitengewoon smal. Wittgenstein lijkt op een asceet die alles wat niet met volstrekte helderheid en exactheid tot uitdrukking kan worden gebracht, het zwijgen oplegt. Maar je zou ook kunnen zeggen dat hij op deze manier een neiging van het moderne denken radicaliseert: de tendens om alleen aan wetenschappelijk spreken en denken het monopolie op ‘objectieve kennis’ toe te kennen.

WAT ER NIET GEZEGD KAN WORDEN

Uiteraard wordt door deze manoeuvre van Wittgenstein het domein van het onzegbare buitengewoon groot. Het omvat ‘de meeste uitspraken en vragen die over filosofische zaken zijn geschreven...’ (4.003). Een aantal daarvan laat hij in de *Tractatus* de revue passeren. Uitspraken over het ‘ik’ of het ‘subject’ bijvoorbeeld.

Het denkende, voorstellende, subject bestaat niet. Wanneer ik een boek zou schrijven ‘De wereld zoals ik haar aantrof’, dan zou ik daarin ook over mijn lichaam moeten berichten, en zou ik ook moeten aangeven welke lichaamsdelen onderworpen zijn aan mijn wil, en welke niet enzovoort. Dat is namelijk een methode om het subject te isoleren, of, eerder nog, om te tonen dat er in een belangrijke zin helemaal geen subject bestaat: alleen het subject zou in dit boek *niet* ter sprake kunnen komen. (5.631)

Eigenlijk is dit een gemeenplaats. Het ‘voorstellende subject’ kan niet als een feit in de wereld door het denken voorgesteld, of in het spreken afgebeeld worden. In die zin

behoort het subject niet tot de wereld (5.632). Maar dat geldt evenzeer voor het ‘ethische’.

De zin van de wereld moet buiten haar liggen. In de wereld is alles hoe het is en gebeurt alles zoals het gebeurt; er bestaat *in* de wereld geen waarde – en wanneer er daarin een waarde zou zijn, dan had ze geen waarde. Wanneer er een waarde is, die waarde heeft, dan moet zij buiten al het gebeuren en *zo-zijn* liggen. Want alle gebeuren en *zo-zijn* is toevallig. Datgene wat het niet-toevallig maakt, kan niet in de wereld liggen; want anders was dit op haar beurt weer toevallig. Het moet buiten de wereld liggen (6.41).

Daarom kunnen er ook geen ethische uitspraken bestaan. Uitspraken kunnen niets hogers uitdrukken (6.42). Het is duidelijk dat zich de ethiek niet laat uitspreken... (6.421)

En ook dit is eigenlijk een gemeenplaats wanneer men vertrekt vanuit Wittgensteins eis dat uitspraken begrijpelijke beweringen over feiten moeten zijn. Want de waardevolheid van een waarde kan niet als een feit in de wereld worden gedacht of uitgedrukt. En een ethische uitspraak als ‘Gij zult niet doden’ voldoet niet aan het criterium dat men weet wat het geval is als ze waar is.

Uiteindelijk geldt dit ook voor ieder antwoord op de vraag naar de zin van het bestaan. Dergelijke antwoorden zijn niet uit te spreken. In een veelzeggende passage schrijft Wittgenstein:

Uiteraard blijft er dan geen enkele vraag meer over; en dat is precies het antwoord (6.52). De oplossing van het levensprobleem ervaart men als het verdwijnen van dat probleem. Is dit niet de reden waarom mensen, die na lange vertwijfeling uiteindelijk de zin van het leven vonden, – waarom deze mensen dan niet konden zeggen, waaruit die zin bestond. (6.521)

Deze passage is belangrijk omdat er een aantal dingen uit blijkt. Ten eerste, dat Wittgenstein terdege beseft hoe weinig er gezegd is wanneer alles wat volgens zijn taaltheorie gezegd kan worden, gezegd is... de levensproblemen zijn niet eens aangeroerd. Ten tweede blijkt eruit dat het probleem van de zin van het bestaan weliswaar niet door beweringen beantwoord kan worden, maar dat het daarom nog niet onoplosbaar is. Het is wel degelijk oplosbaar, letterlijk haast: het lost op. En die oplossing kan men weliswaar niet uitspreken, maar men kan haar wel ervaren. Zo iets kan 'blijken', ook al kan men er niet over spreken. Wittgenstein: het kan zich *tonen*.

Met dit 'zich tonen' is een heel andere categorie ingevoerd dan met het 'zeggen' of '(uit)spreken'. Ze sluiten elkaar zelfs uit. 'Wat getoond *kan* worden, *kan* niet gezegd worden' (4.1212). Maar dat betekent niet dat dit onzegbare simpelweg niks is... 'Er bestaat evenwel iets onuitspreklijks. Dit *toont* zich, het is het mystische' (6.522).

WAT ZICH KAN TONEN

Alhoewel verreweg het grootste gedeelte van de *Tractatus* gewijd is aan de analyse van de taal en aan de dingen die men wel kan zeggen, blijkt aan het einde ervan dat Wittgenstein vooral geïnteresseerd is in dat andere domein... in datgene wat zich slechts kan tonen en waarvan niets gezegd kan worden.

[De filosofie] behoort het denkbare af te bakenen, en daardoor het ondenkbare. Ze moet het ondenkbare van binnenuit door het denkbare begrenzen (4.114). Ze zal het onzegbare aanwijzen, doordat ze het zegbare helder voor de geest stelt (4.115).

Het onzegbare kan enkel 'aangewezen' worden, maar niet met taal afgebeeld. Dat betekent dat het eigenlijke thema van de *Tractatus* bestaat uit zaken die helemaal geen thema

voor het denken of spreken kunnen zijn omdat ze tot het ondenkbare en onzegbare behoren. Dat werd door Wittgenstein heel pregnant uitgedrukt in een brief die hij na de totstandkoming van zijn boek schreef.

De betekenis van het boek is een ethische. Ik wilde ooit in het voorwoord een zin schrijven die er nu niet staat, maar die ik u nu schrijf omdat ze u wellicht een sleutel [tot begrip ervan] kan zijn: ik wilde namelijk schrijven dat mijn werk uit twee delen bestaat: uit hetgeen dat ter tafel ligt, en uit alles wat ik *niet* heb geschreven. En juist dit tweede deel is het belangrijkste. In mijn boek wordt namelijk het ethische als het ware van binnenuit begrensd; en ik ben ervan overtuigd dat het, *strikt genomen*, ENKEL zo te begrenzen is. Kortom, ik geloof: Alles waarover *velen* tegenwoordig maar wat *kletsen*, heb ik in mijn boek vastgelegd, door daarover te zwijgen.²

Maar wat is dit voor een zwijgen? Kan men eigenlijk wel zwijgen? Om met die laatste vraag te beginnen: nee, men kan het niet. En Wittgenstein zelf kon het evenmin. Want de *Tractatus* mag dan wel eindigen met de fameuze slotzin ‘Waarover men niet spreken kan, daarover behoort men te zwijgen’ (7), maar de hele tekst van dat boek is een overtreding van datzelfde spreekverbod. En Wittgenstein beseft dat zelf heel goed.

Mijn uitspraken verhelderen op de volgende wijze: dat degene die mij begrijpt uiteindelijk inziet dat ze onzinnig zijn, wanneer hij door hen, op hen, over hen uitgestegen is (Hij moet zozegzegd de ladder weggooien, nadat hij daarop naar boven is geklommen). Hij moet deze uitspraken overwinnen, dan heeft hij een juiste kijk op de wereld. (6.54)

Inderdaad. De uitspraken van de *Tractatus* voldoen zelf niet aan de criteria die daarin geformuleerd worden; ze zijn noch zinvol, noch zinloos, dus onzinnig. Men zou ze het

zwijgen moeten opleggen. Maar Wittgenstein houdt zich daar niet aan, want onzinnige uitspraken zijn allerminst waardeloos. Ze kunnen wel degelijk iets opleveren! Ze kunnen een ‘ladder’ vormen die leidt tot een ‘juiste kijk op de wereld’. Dat wil zeggen, de functie van de woorden is dan niet dat er iets gezegd wordt, maar dat er iets getoond wordt; een ‘juiste kijk’. Als er een ziel is in de literatuur, dan kan die niet gevangen worden in beweringen, die noodzakelijk onbezield blijven. Zo ook... de subjectiviteit, het ‘ethische’, alles wat van de orde is van de zin en de waarde van het bestaan, alles wat zich laat voelen (6.45, 6.52), kan niet vastgelegd worden in beweringen, in objectieve beschrijvingen, kortom in afbeeldingen. Maar deze zaken kunnen wel blijken, en ze kunnen getoond worden. Ook met woorden. Wittgensteins aandringen op het zwijgen behelst dan ook niet het gebod om over alles wat niet natuurwetenschappelijk gezegd kan worden, je mond te houden. Het drukt slechts het besef uit dat de dingen die niet tot de orde der ‘naakte feiten’ behoren ook niet in beweringen over feiten kunnen worden beschreven. Of anders gezegd: over de dingen die zich niet laten objectiveren mag je niet in objectiverende taal (de ‘natuurwetenschap’) spreken. Wittgensteins gebod te zwijgen is een verzet tegen het objectiverend taalgebruik.

Met name de dichtkunst vormt een medium waarin woorden niet optreden als elementen in zinvolle uitspraken, maar als middelen om iets te tonen. En Wittgenstein had daar veel waardering voor, blijktens de volgende veelzeggende anekdote. In 1929 had zich in zijn geboortestad Wenen een aantal wetenschappers en filosofen verbonden tot de *Wiener Kreis*. Deze Weense Kring schreef in dat jaar een neopositivistisch manifest waarin een wetenschappelijke wereldbeeld (*Wissenschaftliche Weltauffassung*) werd gepropageerd. Een centrale gedachte uit dat manifest hield in dat alleen wetenschappelijke uitspraken aanspraak mogen maken op waarheid. Men wees theologie, metafysica en een groot deel van de traditionele filosofie af als

‘onzinnig taalgebruik’. Het Weense manifest bevat nauwelijks een stelling die men niet eerder in de *Tractatus* kon lezen. Dat wil zeggen, voor zover het zaken betrof die men wèl kan zeggen! Want over de dingen waarover men niet kan spreken werd in het manifest met geen woord gerept. Niet verwonderlijk dus dat men meende in Wittgenstein een medestander te hebben. Maar die verwachting werd grof beschaamd. Betrapten de Wieners Schopenhauer op onzinnig taalgebruik, dan verdedigde Wittgenstein Schopenhauer; meenden de Wieners dat de religie tot een te overwinnen kinderlijke fase van het denken behoort, dan ontkende Wittgenstein dat ten stelligste. De frustratie over het wederzijds onbegrip bereikte een toppunt toen Wittgenstein bij een ontmoeting met zijn rug naar zijn gehoor uit het religieuze dichtwerk van Rabindranath Tagore voorlas. Ongetwijfeld zouden Wittgenstein en de Wieners het volledig met elkaar eens zijn dat de zinnen uit het werk van Tagore ‘onzinnig’ zijn. Voor de Wieners betekende dat: irrelevant. Maar voor Wittgenstein hield het in dat deze zinnen iets tonen dat behoort tot het domein waarover niets beweerd kan worden... ‘Er bestaat evenwel iets onuitsprekelijks. Dit *toont* zich, het is het mystische.’

NOTEN

- 1 Naar de citaten uit de *Tractatus Logico-philosophicus* van Wittgenstein wordt verwezen met de nummering van de stellingen uit dat werk tussen haakjes. De Nederlandse vertaling is van de auteur van dit artikel.
- 2 L. Wittgenstein, *Briefe* (Frankfurt am Main 1980, Suhrkamp Verlag), p. 96-97.